

Kvinne- og kjønnsperspektivet og kjønnsbalanse i obligatoriske juridiske fag

Notat til PMR av 23.11

Fra Anne Hellum i samarbeid med Ingunn Ikdahl

1. Introduksjon

Formålet med dette notatet, som er utarbeidet på bakgrunn av henvendelse fra Studiedekan Erling Hjelmeng, er å bidra til å tydeliggjøre og konkretisere hva kvinne og kjønnsperspektivet går ut på og komme med noen innspill til hvordan det kan integreres i pensum og undervisning.

Punkt 2 i notatet presenterer tidligere vedtak og evalueringer på fakultetet knyttet både til kjønnsbalanse og integrering av kvinne- og kjønnsperspektiv.

- Med *kjønnsbalanse* siktes til det personelle: fordelingen mellom menn og kvinner både blant forfattere av litteraturen studentene leser, og blant de som foreleser og holder kursundervisning.
- Med *integrering av kvinne- og kjønnsperspektiv* siktes til selve innholdet i fagene: hvilke temaer som tas opp og hvilke rettsspørsmål som behandles, både i læringskrav, litteratur og undervisning forøvrig.

Punkt 3 gir en kort presentasjon av den bredere bakgrunnen for «integrering av kvinne- og kjønnsperspektiv» og framhever retten til likestilling og ikke-diskriminering på grunnlag av kjønn som et tverrgående rettslig prinsipp, både for integrering av kvinne- og kjønnsperspektiv og for kjønnsbalanse.

Punkt 4 er en tipunktliste med forslag til hvordan den enkelte faglærer kan arbeide for å integrere kvinne- og kjønnsperspektiv i de enkelte fagene som utgjør den obligatoriske delen av jusstudiet. De konkrete eksemplene og forslagene som er nevnt her er primært ment å gi ideer og inspirasjon, snarere enn å være uttømmende.

2. Bakgrunn

I forbindelse med studiereformen i 2003 ble det vedtatt at kvinne- og kjønnsperspektivet skulle integreres i de obligatoriske fagene i master i rettsvitenskap (Delvedtak 4, 21.01.2003). Som et ledd i gjennomføringen av vedtaket innhentet Studiereformkomiteen *Notat om integrasjon av kvinne- og kjønnsperspektivet i fagene* (Integrasjonsnotatet av 18.03.03) fra Likestillingsutvalgets leder professor Hans Jacob Bull og professor Anne Hellum.

Fakultets Likestillingsutvalg initierte i 2006 en evaluering av gjennomføringen av vedtaket fra 2003. Grunnlaget for evalueringen var rapporten *Kvinne- og kjønnsperspektivet i rettsstudiet ved UiO*, utarbeidet av vit.ass. Cathrine Sørli¹.

Arbeidsgruppen som i 2009 vurderte den videre utviklingen av juss-studiet (*Stenvikutvalget*) framhevet tre mulige tiltak for å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet:

- 1) Måltall for andelen kvinnelige forelesere på 50% (kjønnsbalanse)
- 2) Eksplisitt angivelse av likebehandlingsperspektivet i emnebeskrivelse og læringskrav hvor dette er relevant (kvinne- og kjønnsperspektiv)
- 3) Inkludering av kvinne- og kjønnsperspektivet gjennom fagfellelvurdering av emnebeskrivelser, læringskrav og læremidler (prosess for gjennomføring).

Likestillingsutvalget tok i 2016 initiativ til en ny gjennomgang av kvinne- og kjønnsperspektivets integrasjon i de obligatoriske fagene. Gjennomgangen ble foretatt av vit.ass. Guro Bøe Linnet og inngår som Del IV i rapporten *Juss og Kjønn. En rapport om kjønnsbalanse blant de fast vitenskapelig ansatte ved Det juridiske fakultet og om integrering av kjønnsperspektivet på masterstudiet i rettsvitenskap*.

Del IV i denne rapporten foretar en gjennomgang av *kjønnsbalansen* i fagene; dvs. antallet kvinner og menn av ansvarlige faglærere, forelesere og pensumforfatter. Den viser at vedtaket om rotasjon av faglæreransvar har vært av stor betydning for å fremme kjønnsbalanse i fagene. Videre foretas en gjennomgang av *kvinne- og kjønnsperspektivet* i pensumlitteratur i de enkelte fagene på hvert studieår. Gjennomgangen påpeker betydningen av virkemidler for både å fremme kjønnsbalanse i fagene og å integrere kvinne- og kjønnsperspektiv i pensum og undervisning. Generelt anbefales det bl.a.:

- At plikten til å integrere kvinne- og kjønnsperspektiver i pensum gis et klart og utvetydig innhold.
- Utarbeidelse av målsettinger, strategier og retningslinjer for hvordan slike perspektiver kan integreres i undervisningen.
- At gjennomføringen av plikten bør følges opp gjennom egnede rapporteringsordninger.

Delrapport IV ble diskutert av PMR 4. april 2017 (sak 6). Diskusjonen er fulgt opp gjennom Dekanvedtak JF 2017/16, som bl.a. inneholder instruks for

¹ Rapporten er en forenkling av Sørli's masteroppgave «En vurdering av integreringen av kvinne- og kjønnsperspektivet i de obligatoriske fag ved Det juridiske fakultet» fra 2008 som er utgitt i Kvinnerettslig skriftserie nr.75, 2008.

http://www.jus.uio.no/ior/forskning/omrader/kvinnerett/publikasjoner/skriftserien/75_sorlie.html.

ansvarlig faglærer om å ta ansvar for bedre kjønnsbalanse i fagene, herunder gi forslag til rettskilder/litteratur som vil bedre kjønnsmessig balanse i faget/emnet.

Dette ble fulgt opp videre i PMRs møte 12. september (sak 6), der det ble vedtatt endringer i instruks til studieårsansvarlige og ansvarlige faglærere. Med hensyn til *kjønnsbalanse* ble det fremhevet at fakultetet har som mål at undervisningen skal være kjønnsbalansert. Studieårsansvarlig har et særlig ansvar for å følge opp ubalanse over tid. Ansvarlig faglærer skal tilstrebe god kjønnsmessig balanse, og har et særlig ansvar for å følge opp ubalanse over tid. Mht. integrering av *kvinne-* og *kjønnsperspektiv* ble det vedtatt at det i skjema for endringsforslag i litteratur, hjelpemidler og læringsutbytte skal stilles spørsmål om aktuelle kjønnsperspektiv som kan inkluderes i faget.

3. «Gender mainstreaming» - om integrering av kvinne- og kjønnsperspektiv med fokus på retten til kjønnslikestilling

Kvinne- og kjønnsperspektivet er et konsept som skriver seg fra den tverrfaglige kvinne- og kjønnsforskningen. Kravet om å integrere kvinne- og kjønnsperspektivet i forskning og undervisning bygger på FNs kjønnsintegrasjonsstrategi, som gir følgende definisjon:

«Mainstreaming a gender perspective is the process of assessing the implications for women and men of any planned action, including legislation, policies and programmes, in all areas and at all levels. It is a strategy for making women's as well as men's concerns and experiences an integral dimension of the design, implementation, monitoring and evaluation of policies and programmes in all political, economic and societal spheres so that women and men benefit equally and inequality is not perpetuated. The ultimate goal is to achieve gender equality.»²

I juridisk sammenheng er retten til reell kjønnslikestilling, herunder retten til ikke å bli diskriminert på grunnlag av kjønn eller som et resultat av samspillet mellom kjønn og andre diskrimineringsgrunnlag som etnisitet, religion, funksjonsevne, alder eller seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykket, et tverrgående prinsipp. Diskrimineringsvernet omfatter direkte, indirekte og strukturell diskriminering.

- *Direkte diskriminering* foreligger der forskjellsbehandlingen har direkte sammenheng med en persons kjønn uten at det foreligger noen saklig begrunnelse for forskjellsbehandlingen.
- *Indirekte diskriminering* foreligger der bestemmelser, betingelser, praksiser m.m. er gitt en kjønnsnøytral utforming men likevel fører til at

² UN Economic and Social Council Report (1997) A/52/3, p.27. General Assembly Resolution 52/100 (December 1997), A/Res/52/100.

personer havner i en dårligere posisjon enn andre på grunn av sitt kjønn eller kombinasjoner av kjønn og andre grunnlag disse, og hvor forskjellsbehandlingen ikke er saklig.

- Med *strukturell diskriminering* forstås lovregler, praksiser eller holdninger som fører til systematiske ulikheter mellom kvinner og andre grupper som ikke er saklig begrunnet. Diskrimineringsvernets strukturelle side forplikter offentlige myndigheter, men også ulike private aktører slik som arbeidsgivere, til å iverksette tiltak for å forebygge og avskaffe diskriminering.

Plikten til å fremme likestilling og ikke-diskriminering i høyere utdanning følger av Norges internasjonale forpliktelser, herunder FNs kvinneediskrimineringskonvensjon, som gjelder på alle områder, også utdanning, og artikkel 8 i Traktaten om den europeiske unions virkeområde (TEUV) hvoretter fellesskapet skal: «skal tilstrebe at avskaffe ulikheter og fremme likestilling mellom kvinner og menn på alle av unionens innsatsområder.»

På nasjonalt nivå nedfeller disse forpliktelsene seg i Likestillings- og diskrimineringsloven av 2017 (i kraft 1.1.2018, og erstatter da Likestillingsloven av 2013), se f.eks. § 27: «I barnehager, skoler og andre utdanningsinstitusjoner som tilbyr opplæring med grunnlag i lov, skal læremidlene og undervisningen bygge på formålet med loven her.»

4. Ti forslag for den enkelte faglærers arbeid med å integrere kvinne- og kjønnsperspektiv: Ideer til valg av emner, problemstillinger og undervisningsmetoder

1. Se på forslagene i rapporten «Juss og kjønn»

Kapittel 12 i rapporten «Juss og kjønn» inneholder en gjennomgang av alle de obligatoriske fagene på masterstudiet i rettsvitenskap. Her finnes en rekke forslag til emner som kan tas opp og litteratur som kan brukes som pensum.

2. Vurder hvilken betydning *diskrimineringsforbudet* kan ha på det aktuelle rettsområdet

Diskrimineringsforbudet er et tverrgående prinsipp som i utgangspunktet gjelder på alle rettsområder. Det har flere rettslige forankringer: Grunnloven § 98 inneholder fra 2014 både prinsippet om likhet for loven og et forbud mot forskjellsbehandling. En rekke menneskerettighetskonvensjoner som er gjort til norsk rett med forrang gjennom Menneskerettsloven (1999) inneholder generelle diskrimineringsforbud som omfatter kjønn, mens FNs kvinneediskriminerings-

konvensjon forbyr alle former for diskriminering av kvinner. Den nye Ligestillings- og diskrimineringsloven (2017) forbyr diskriminering på grunnlag av kjønn og en rekke andre diskrimineringsgrunnlag, herunder kombinasjonen av dem. Gjennom EØS-avtalens artikkel 69 og 70 er EU-rettens bestemmelser om kjønnslikestilling relevant for Norge, og flere direktiver om likestilling og likebehandling er gjort til del av norsk rett.³

Disse internasjonale og nasjonale bestemmelsene kan diskuteres som egne emner innen fag som statsrett, EØS-rett, folkerett og menneskerettigheter. Men de kan også få betydning som skranke og tolkningsfaktor i samspill med annen lovgivning og praksis innen obligatoriske fag som familierett, erstatningsrett, forvaltningsrett, strafferett, og velferdsrett. Noen eksempler kan gi ideer:

- Forholdet mellom ekteskapslovens regler om formuesforholdet mellom ektefellene og Kvinnediskrimineringskonvensjonens artikkel 16 om økonomisk likestilling mellom ektefellene
- Forholdet mellom forvaltningsrettslig likhetsprinsipp og forbud mot usaklig/urimelig forskjellsbehandling, og ligestillings- og diskrimineringslovens diskrimineringsforbud
- Forholdet mellom straffelovens regler om beskyttelse mot vold i nære relasjoner og «due diligence»-prinsippet i EMK og FNs kvinnediskrimineringskonvensjon
- Forholdet mellom straffutmålingsregelen om «berettiget harme» og diskrimineringsvernet etter EMK og FNs kvinnediskrimineringskonvensjon
- Forholdet mellom etableringen av egne krisesentre for kvinner og EUs direktiv 2004/113 om likebehandling knyttet til varer og tjenester
- Forholdet mellom arbeidsmiljøloven og folketrygdlovens regler om foreldrepermisjon og EUs ligestillingsdirektiv, barseldirektiv og foreldrepermisjonsdirektiv
- Ligestillings- og diskrimineringslovens regler om kjønnsbalanse i offentlige utvalg, nemnder m.m
- Objektivt erstatningsansvar for diskriminering

3. Flytt saksforholdet mellom «offentlig» og «privat» sfære

³ Eksempler: Direktiv 2006/54/EF (likebehandlingsdirektivet) om gjennomføring av prinsippet om like muligheter for og likebehandling av menn og kvinner i forbindelse med beskjeftigelse og erverv. Direktiv 2004/113/EF om gjennomføring av prinsippet om likebehandling av menn og kvinner i forbindelse med adgang til og levering av varer og tjenester. Direktiv 92/85/EØF (barseldirektivet) om iverksetting av tiltak som forbedrer helse og sikkerhet på arbeidsplassen for gravide arbeidstakere og arbeidstakere som nylig har født eller som ammer. Rådskdirektiv 2010/18/EU (foreldrepermisjonsdirektivet) om gjennomføring av den reviderte rammeavtalen vedrørende foreldrepermisjon.

En rekke begreper anvendes både i det typiske «offentlige rom» og på saker av mer privat art. Hvilket område man befinner seg på kan likevel påvirke forståelsen av begrepene, og hvordan de fungerer i praksis.

Tradisjonelt har private forhold i mindre grad vært omfattet av diskrimineringsvernet, men dagens likestillings- og diskrimineringslovgivning gjelder på alle samfunnsområder.

Noen eksempler på at bevissthet om mulige forskjeller mellom privat og offentlig sfære kan peke på emner som egner seg for å integrere kjønnspektiv:

- Strafferett: vold på åpen gate mellom parter som ikke kjenner hverandre og vold i nære relasjoner. Hvordan påvirker konteksten hensyn knyttet til etterforskning, gjennomføring av straffesaker, straffeutmåling, og vurdering av rettferdighet? Behandles situasjonene likt etter gjeldende rett? Når bør de behandles likt?
- Familierett/avtalerett: avtalebegrepet anvendes både på korte kommersielle transaksjoner mellom parter uten nære bånd, og på langvarige økonomiske ordninger mellom samlivspartnere. Hvilken betydning har dette for begrepets egnethet? Hvor gjøres det tilpasninger i gjeldende rett? Hvor bør det gjøres?
- Boligrett: Likestillings- og diskrimineringsloven gjelder på alle samfunnsområder. Hva betyr dette for leie av hybel i private hjem?
- Arbeidsrett/utdanningsrett: Likestillings- og diskrimineringsloven forbyr kjønnsstrakassering og seksuell trakassering, og «Arbeidsgivere og ledelsen i organisasjoner og utdanningsinstitusjoner skal innenfor sitt ansvarsområde forebygge og forhindre trakassering og seksuell trakassering», § 13(6). Hva betyr det i forbindelse med sosiale arrangementer som julebord og konferansemiddager?

4. Se på statistikk om livsløp og rettens virkninger

Statistikk om forskjeller mellom kjønn (på gruppenivå) kan peke på problemstillinger med kjønnsdimensjoner. I 2014 var 87 % av de registrerte ofrene for seksuallovbrudd kvinner, mens 85 % av ofrene for legemsbeskadigelse var menn. I 2015 arbeidet 16.8 % av sysselsatte menn deltid, for kvinner var tallet 39.9 %. Samme år var ca. 28 % av kvinnelige alderspensjonister minstepensjonister, for menn var andelen under 5 %.

Slike forskjeller kan peke mot rettslige spørsmål knyttet til både hvordan retten kan virke kjønnskjevnt, og hvordan den forholder seg til eksisterende ulikheter i livsløp og i samfunnet forøvrig. Dette kan diskuteres både rettspolitisk og opp mot diskrimineringsvernet: En sentral problemstilling fra et kvinne- og

kjønnsperspektiv er hvorvidt forskjeller som utgjør indirekte forskjellsbehandling av individer eller systematisk forskjellsbehandling mellom ulike grupper er saklig begrunnet, nødvendig og ikke unødvendig inngripende.

5. Prøv om stereotype ideer påvirker oppfatningen av saksforhold og rimelighet

På noen saksområder kan oppfatninger av retten endres dersom man bytter kjønn (og evt. etnisitet) på partene. Er det lettere å anta at ekteskap er proforma der partene er en eldre norsk kvinne og en yngre utenlandsk mann, enn om rollene er byttet? (En studie av rettspraksis kan tyde på dette – hva sier det?) Hvilken betydning har de involvertes kjønn for troverdighetsvurderinger i saker om seksualforbrytelser? Påvirkes beslutninger om foreldreansvar i barnefordelingssaker av kjønnsroller i foreldrerollen?

En beslektet tematikk er behovet for økt bevissthet om hvilke forståelser av kjønn som ligger implisitt i språk- og eksempelbruk i lærebøker/pensumartikler eller i dommer som brukes i undervisningen. Tenk gjennom eksempelbruken: er det alltid Peder Ås som er aktivt handlende, mens Marte Kirkerud plasseres i en birolle? Fremstilles kvinner oftere i passive roller, f.eks. som voldsofre, enn i den mer aktive rollen som en fornærmet med en selvstendig rolle?

6. «Gjesteforelesninger» m.m.

På felt der det har vært liten tradisjon for å integrere kvinne- og kjønnsperspektiv, kan det være mulig å se utover de lærere som hovedsakelig arbeider med det aktuelle faget. Både eksterne og interne fagpersoner som arbeider med likestillings- og diskrimineringsrettslige perspektiver kan trekkes inn.

Et eksempel på dette er statsrettsundervisningen, hvor Vibeke Blaker Strand som arbeider med diskriminerings- og likestillingsrett gir en egen forelesning om likhetsprinsippet og diskrimineringsvernet i Grunnloven § 98.

En annen mulighet er å trekke inn aktører fra det praktiske liv, for eksempel Likestillings- og diskrimineringsombudet. Fakultetets eget studentrettshjelpstilbud Juridisk rådgivning for kvinner (JURK) har omfattende innsikt i kvinners rettslige problemer på et bredt spekter rettsområder. Et samarbeid mellom JURK og faglærere på ulike rettsområder kan være gjensidig berikende og bidra til å styrke undervisningens samfunnsaktualitet, og også gi studentene praktisk innsikt.

7. Trekk inn rettspraksis knyttet til diskrimineringsvern

Det finnes en rekke rettsavgjørelser med diskrimineringsrettslige dimensjoner. Disse kan trekkes inn i undervisningen og belyse samspillet mellom generelle kvinne- og kjønnsperspektiver og det aktuelle faget.

Noen eksempler fra internasjonale institusjoner:

- EU-retten: EU-domstolen, EFTA-domstolen og ESA har en rekke saker knyttet til EU-rettens diskrimineringsvern, f.eks. om indirekte diskriminering og rettigheter for deltidsarbeidende (Bilka, C-170/84), kvotering (ESA v Norge, E-1/02), ulik prising av forsikring for menn og kvinner (Case C-236/09)
- EMD: en rekke saker om vold i nære relasjoner (Opuz v Tyrkia, app.no. 33401/02, se også Rt 2013 s. 588), samværsrett ved barnefordeling (Stasik v Polen, app.no. 21832/12) og homofiles rett til ekteskap eller partnerskap (Oliari v Italia, app.no. 18766/11 and 36030/11)
- CEDAW: Vertido v Filippinene (comm.no. 18/2008) viser hvordan normer som har sitt grunnlag i sosiale kjønnsstereotyper kan påvirke vurderinger i straffesaker

Nasjonalt kan avgjørelser fra de ordinære domstolene suppleres med materiale fra Klagenemnda for likestilling og diskriminering, som også illustrerer områder der diskrimineringsspørsmål kan tematiseres. Disse er tilgjengelige under «Nemnder og utvalg» i Lovdata.

8. Trekk inn pågående debatter, utredninger og uttalelser fra FN-komiteene m.m.

Kvinne- og kjønnsperspektiv på rettslige spørsmål dukker jevnlig opp i media, f.eks. i forkant av lovendringer, i kjølvannet av enkeltsaker eller i tilknytning til ulike menneskerettighetskomiteer kontroll med at norsk lov og praksis er i tråd med Norges internasjonale forpliktelser.

Klipp fra aviser, radio- og tv-debatter m.m. kan brukes som supplerende materiale, og danne utgangspunkt for diskusjon både av grensetilfeller i gjeldende rett og rettspolitik:

- Et eksempel er Dagsnytt 18-debatten om bruken av «berettiget harme» i straffeutmåling, der daglig leder fra Juridisk rådgivning for kvinner (JURK) og lederen for forsvarergruppen deltok:
<https://radio.nrk.no/serie/dagsnytt-atten/NMAG03004517/03-03-2017>

Kvinne- og kjønnsperspektivet inngår ofte i offentlige utredninger som gir en framstilling og vurdering av gjeldende rett og kommer med forslag til endringer.

- Et eksempel er Kjetil Larsens utredning av det strafferettslige diskrimineringsvernet. Rapporten påpeker at kjønn ikke er omfattet av straffelovens diskrimineringsvern, og diskuterer behov for lovendring.⁴

FNs menneskerettighetskomiteer overvåker statenes gjennomføring av konvensjonen i nasjonal rett. Komiteene avgir «konkluderende observasjoner» i lys av statenes periodiske rapporter og skyggerapporter fra sivilsamfunnsorganisasjoner. Kvinne-diskrimineringskomiteen er særlig relevant her, og har i årenes løp avgitt 9 konkluderende observasjoner som inneholder vurderinger av Norges etterlevelse av konvensjonens standarder innen arbeidsliv, utdanning, helsevesen, offentlig forvaltning, politi- og rettsvesen. Den nyeste er fra november 2017.⁵ De konkluderende observasjonene er et godt utgangspunkt for å problematisere rettsreglenes virkemåte på ulike områder fra et kvinne- og kjønnsperspektiv.

- Dokumenter knyttet til Norges statsrapporter og FN-komiteenes tilbakemeldinger er tilgjengelig på nett.⁶

9. Diskusjon om rettskildelære, metode og kritikk

Temaer med kvinne- og kjønnsperspektiv kan gi gode eksempler for diskusjon av rettskildemessig art. Hvilken betydning har tverrgående prinsipper, som diskrimineringsvernet, når man anvender mer spesifikk sektorlovgivning? Hvilken betydning kan internasjonale rettskilder ha på det aktuelle rettsområdet? Hvordan kan man som jurist foreta kritisk analyse av retten? Kursundervisning og PBL kan trolig være gode arenaer for slik diskusjon, gjerne med utgangspunkt i rettspraksis eller pågående debatter (se punkt 7 og 8 ovenfor).

10. Sikre kjønnsbalanse blant de som underviser

Både i forelesninger og i kursundervisning skal ansvarlig faglærer tilstrebe god *kjønnsmessig balanse*. Dette følger av instruksene til studieårsansvarlige og ansvarlige faglærere, som også fremhever at det er særlig viktig å følge opp ubalanse over tid.

Kjønnsmessig balanse viser til fordelingen mellom menn og kvinner blant de som foreleser og holder kursundervisning, og er altså noe annet enn å integrere et kjønnsperspektiv i det faglige innholdet.

I tillegg til kvinner som er ansatt ved fakultetet, kan det være aktuelt å trekke inn kvinnelige advokater, forsvarere, dommere og byråkrater.

⁴ <https://www.regjeringen.no/contentassets/c376779b24384202a4abf97e931454e2/utredning-av-det-strafferettslige-diskrimineringsvernet.pdf> .

⁵ UN Doc CEDAW/C/NOR/CO/9 (17 November 2017).

⁶ http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Countries.aspx?CountryCode=NOR&Lang=EN .